

הצורפות בקרב יהודי חילה

בראשית המאה העשרים

צבי יהודה

הצורפות, שהיתה אחד המקצועות המרכזיים בפרנסות יהודי עיראק עד מלחמת-העולם הראשונה, עדיין לא נחקרה. במסגרת מחקר על הקהילות היהודיות באזור הפרת התיכון. בדורות האחרונים, בדקנו את התפתחותו של ענף הצורפות בקהילה היהודית העתיקה בעיר חילה בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. בפרק-זמן זה עסקו רוב המפרנסים היהודים בחילה בצורפות. ברמותיה הכלכליות והמקצועיות השונות.¹

חילה נמצאת בסמוך לחורבות בבל העתיקה על אס-הדרך המוליכה לחג' ולקברות הקדושים לשיעים בערים נג'ף וכרבלא. היא נוסדה בשנת 495 להג'רה (1101/1102 למניין הנוצרים) בידי הנסיך אבו אלחסן עלי בן מזייד, והיתה בירת הנסיכות המזיידית, שהשתלטה על אזור נרחב לאורך הפרת, עם ירידת הכליפות העבאסית והתרופפות הממשל הסלג'וקי. מיקומה בצומת לעוליה-הרגל המוסלמים ובלבו של אזור פורה, השופע תעלות מים רבות, עשה אותה לעיר המרכזית באזור הפרת התיכון.²

בחילה באו להתיישב יהודים רבים, עד כי הנוסע בנימין מטודלה, שביקר בעיר כשבעים שנה לאחר היווסדה, העריך את מספר היהודים בה בעשרת-אלפים נפש, ולהם ארבעה בתי-כנסיות.³ על-פי הידיעות המעטות שבידינו מסתבר, שבחילה התקיימה קהילה יהודית ברציפות עד העלייה ההמונית מעיראק בשנות 1951-1952.

1 המחקר על תולדות קהילה היהודית בעיר חילה בדורות האחרונים נעשה בחלקו במסגרת אוניברסיטת חיפה, בסיוע המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח שבמשרד החינוך והתרבות. תודתי נתונה לשני מוסדות אלה. כמו כן אני מודה למדור לתיעוד בעל-פה שליח המכון ליהדות זמננו שבאוניברסיטה העברית בירושלים, שהעמיד לרשותי את האמצעים הטכניים והחומריים לעריכת התיעוד בעל-פה על קהילת חילה. אני מודה גם לחברת 'כל-ישראל-חברים' בפאריס, שאפשרה לי לעיין בתעודות שבארכיונה העוסקות בקהילה. תודה מיוחדת אני חייב גם לרעי ולמכריי מקהילת חילה, ובמיוחד לידידי מר דוד מועלם יעקב, שסייע לי רבות בידיעותיו על יהודי חילה.

2 يوسف كركوش الحلي، تاريخ الحلة، القسم الاول، النجف، 1965-1980، ص: 1-2، 20-22.

ש' אסף, 'קובץ אגרות ר' שמואל בן עלי ובני דורו', תרכ"ץ, ספר א (תר"ץ), עמ' 123.

3 מסעות רבי בנימין, לונדון ת"ר לפ"ק, עמ' סה.

ערב עלייתה מנתה קהילת חילה כאלף וחמש-מאות נפש, מכלל חמישים-אלף מוסלמים בערך.⁴

על חשיבות מקצוע הצורפות בפרנסות היהודים בחילה, בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, יש לנו ידיעות מאת נציגי חברת 'כל ישראל חברים', שביקרו או שהו בעיר כמנהלי בית-הספר הקהילתי שנפתח בשנת 1907, ומאת מנהיגי הקהילה המקומית. מקורות אלה מתארים את מלאכת הצורפות כ'מלאכה היחידה' שבה עסקו יהודי העיר.⁵ בשנת 1906 נמצאו בקהילה שלושים צורפים יהודים, שהיוו כמחצית המפרנסים בקהילה;⁶ מספר זה גדל לפי הערכה משנת 1912, עד 'למעלה מששים' צורפים.⁷ אלה התרכזו בשוק מיוחד משלהם שנקרא 'שוק הצורפים' (סוק אלצייאע) ועסקו במסחר במתכת יקרה ובמלאכת הצורפות.⁸

בסוף התקופה הנדונה חלה ירידה במעמדה הכלכלי של חילה, בשל הטיית מי פלג הפרת העובר בעיר, התייבשות האזור, ועזיבת תושביו. כתוצאה מכך נתמעטו הלקוחות המוסלמים, השיעים ברובם הגדול, שפקדו את העיר וירדה הרנטאביליות של ענף הצורפות.⁹ מצב זה הביא לכך שבערב מלחמת-העולם הראשונה כה החמיר מצבם הכלכלי של הצורפים היהודים בחילה, עד כי החלו זונחים את מקצועם, אם

4 סקירה מפורטת על תולדות הקהילה היהודית בחילה, מראשיתו ועד סוף המאה ה-19, ראה במאמרי 'לחקר קהילה יהודית בעיראק בתקופת התמורות, הקהילה היהודית בחילה — תמורות דמוגרפיות וכלכליות', בקובץ מחקרים בתולדות יהדות עיראק ובתרבותם, ב (בדפוס).

5 ארכיון כ"ח, IRAK XI E 105a, מכתב מ"ד צמח מבגדאד מ-24 באוקטובר 1901; IRAK XIV E 139, מכתבים מאברבאיה מחילה מ-10.6.1912 ומ-31.1.1913; ועיין N. Leven, *Cinquante ans d'histoire, L'Alliance Israélite Universelle (1860-1910)*, Paris 1920, II, p. 252. וכך כותב לבן: 'היהודים בעיר (חילה) שמספרם כ-900 נפש, מאוד עניים. כמעט כולם צורפים או רוכלים. מלאכת הצורפות היא המלאכה המועדפת ביותר בין היהודים בכל עיראק. הצורפים הם הסוחרים היחידים הקונים ומוכרים מתכת יקרה ואבנים טובות. צורף טוב יכול להשתכר עד 50 פראנק לחודש, שכר צנוע, אך מספיק לקיום המשפחה'.

6 עיין: ארכיון כ"ח, IRAK II B 12, מכתב מקהילת חילה לנשיא כ"ח בפאריס מה-17 בדצמבר 1906.

7 עיין: ארכיון כ"ח, IRAK XIV E 139, מכתבו של אברבאיה מ-10.6.1912. מנהלי בית-הספר כ"ח בחילה הרבו להתלונן על ילדים העוזבים את בית-הספר ועוברים לעבוד כשוליות צורפים. שם, שם; ועיין: שם, מכתבו של אברבאיה מ-2.11.1912 ומ-31.1.1913; IRAK XIV E 142. מכתב מנחמה מחילה מ-4.8.1911.

8 עיין: ראיונות שערכתי עם מר גרג'י מיכאל (רג'ואן) ז"ל ב-20.3.1965 (להלן: מיכאל — ראיון), עמ' 1; ועם מר דוד מועלם יעקב ב-19.4.1965 (להלן: מועלם — ראיון), עמ' 39 (כל הראיונות המצוטטים במאמר מצויים במדור לתיעוד בעל-פה שבמכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים). חילה לא היתה העיר היחידה בעיראק שבה היה שוק מיוחד לצורפים היהודים. מפורסם היה שוק הצורפים היהודים בבגדאד במאה ה-19 וראשית ה-20. שנקרא ח'אן ג'אן (خان جنان) עיין *عبد الكريم العلاف، بغداد القديمة، بغداد، 1380-1970*, ص 54.

9 על התהוותם של שוקי צורפים בערי כורדיסטאן העיראקית במאה ה-19 עיין: יהודי כורדיסטאן, אורה חיים, מסורת ואמנות, מוזיאון ישראל, קאטאלוג מס' 216 (ירושלים, קיץ-חורף תשמ"א/תשמ"ב 1981/82), עמ' 203.

על כך ראה מאמרי (לעיל, הערה 4).

על-ידי הגירה מהעיר לעיירות אחרות בסביבה, כגון: הַנְדִייה (טְנֹרִיג'), מוֹסְיֵיב, שאמייה ודיוואנייה; ולערים רחוקות יותר כגון בגדאד, בצרה ועמארה;¹⁰ ואם על-ידי מעבר למקצועות חדשים, כגון פקידות, ומקצועות חופשיים וטכניים וכן ענפי-מסחר חדשים, שהתבססו על סחר בתוצרים מוגמרים בתקופה שאחר הכיבוש הבריטי של העיר במאי 1917.¹¹ כך הלך מקצוע הצורפות ואיבד את חשיבותו בכלל הפרנסות של יהודי חילה. המוסלמים המקומיים, שלא עסקו קודם לכן במקצוע הצורפות, החלו להיכנס לענף זה ולפתוח חנויות של צורפים ב'שוק הצורפים' היהודי, החל משנות הארבעים של המאה.¹²

מבחינת המעמד החברתי-כלכלי והרמה המקצועית, אפשר לסווג את העוסקים בצורפות בחילה בסוף המאה ה-19 ובראשית ה-20 לשלוש רמות ציקריות: (א) הסוחרים במתכת יקרה — אלה היו בעלי-הון, שהחזיקו במתכת הכסף והזהב, וסיפקו אותה לצורפים בעלי-המלאכה ב'שוק הצורפים'; או הזמינו מהצורפים, תמורת שכר-עבודה, מוצרים מוגמרים בעונת השפל בעבודתם, היא עונת החורף, כדי להכין מלאי לעונות העלייה-לרגל של המוסלמים השיעים מדרום-עיראק ומאיראן, או לעונת היבול החקלאי כאשר היו המוני הפלאחים באים מכפרי הסביבה, כדי לערוך את קנייתיהם בשוקי העיר. חלק מסוחרים אלה היו בעלי חנויות מוצגים ב'שוק הצורפים' וחלק אחר מהם היה יושב בחנויות (חַג'רה) בח'אן שבשוק ועוסק במתן אשראי לצורפים בעלי-המלאכה, שלא היה להם הון עצמי לקניית חומר-הגלם. סוחרים אחרים היו יצאים אל שערי העיר, כדי לרכוש מוצרי זהב וכסף מכפריים מוסלמים נזקקים ולמוכרם לסוחרים בעלי-ההון. כן נמצאו נשים יהודיות שמכרו מוצרי צורפות מוגמרים בבתי התושבים המוסלמים בעיר.¹³ כענף-נספח למסחר במתכת יקרה שימש המסחר באבנים טובות.¹⁴

החל משנות העשרים של המאה ה-20, עם התפתחות התחבורה בין חילה לבגדאד, החלו הצורפים היהודים בעלי-ההון בחילה לעסוק גם בקניית מוצרים שהוכנו בבתי-מלאכה בבגדאד ולמוכרם בחילה. זה היה גורם נוסף, על הגורמים שהובאו לעיל, לעזיבת הענף על-ידי הצורפים בעלי-המלאכה לאחר מלחמת-העולם הראשונה. הסוחר במתכת יקרה ובמוצרי-צורפות מוגמרים ניהל בדרך-כלל את עסקיו לבדו, או שיתף את בני-משפחתו. מעטות היו השותפויות במקצוע זה בין סוחרים יהודים שלא מאותה משפחה.¹⁵

10 עיין: סדרת ראינות שקיימתי עם מר דוד מועלם יעקב על ההתיישבות היהודית בעיר חילה במחצית הראשונה של המאה ה-20 (להלן: מועלם — התיישבות), ב-11.1968, 3.11.1968, 11.11.1968, 1.12.1968, 12.12.1968, וב-5.1.1969, עמ' 4, 25, 35, 42, 48, 54, 57, 60, 73, 76, 93, 101, 108, 110, 117, 120, 121, 128, 137, 140, 142.

11 ראה מאמרי (לעיל, הערה 4).

12 שם, ועיין: מיכאל — ראיון, עמ' 1; מועלם — ראיון, עמ' 39.

13 עיין: מועלם — התיישבות, עמ' 7, 14-15, 36, 38-39, 48, 68, 86, 106, 117, 144.

14 שם, עמ' 31, 76.

15 עיין: מיכאל — ראיון, עמ' 1.

(ב) בעלי-מלאכה עם חנויות ב'שוק הצורפים' — בעוד שהסוחרים במתכת היקרה עמדו בראש הסולם החברתי-כלכלי נמצאו הצורפים בעלי-המלאכה שהיו להם חנויות ב'שוק הצורפים' בדרגה השנייה בענף מבחינה חברתית-כלכלית. הצורך האומן היהודי עיבד בעזרת כלים פשוטים את מתכת הכסף או הזהב לדגמים ערביים בבית-המלאכה שבִּתְּנוּתוֹ.¹⁶ הוא העסיק שוליה, או מספר שוליות (צעירים יהודים שבאו ללמוד את המקצוע), בשכר מועט, או מי מבני-משפחתו שהכשירו להמשיך במקצועו. הרוב הגדול של האומנים הצורפים ב'שוק הצורפים' היו חסרים הון עצמי, ועל-כן הם הפכו להיות לבעלי-מלאכה המקבלים שכר תמורת תיקון מוצרים, עיבוד מחדש או יצירת מוצרים חדשים בעבור הסוחרים היהודים בעלי-ההון, או בעבור לקוחות מוסלמים. תלותם בכוח-קנייה בלתי-יציב, שרובו פלאחים או עולי-רגל מוסלמים, היתה הגורם המרכזי בפרנסתם. בעֲתוֹת שפל כלכלי, כגון ערב מלחמת-העולם הראשונה, היה מצבם הכלכלי של הצורפים האומנים קשה ביותר. בזמנים אלה הם נאלצו להזדקק לעבודה ילידיהם ולהכניסם לעבודה בתְּנוּתם בעודם צעירים, גם אחרי שהוכנסו שינויים בחינוך הקהילתי והוקם בית-ספר יהודי מודרני בעיר.¹⁷ למרות ירידת הרוטאביליות של מלאכת הצורפות ערב מלחמת-העולם הראשונה, עדיין העדיפו היהודים בחילה ללמד את ילדיהם מלאכה זו על-פני מתן חינוך מודרני יהודי; וזאת למען הקל על פרנסת המשפחה. אחד ההורים היהודים, שהוציא את בנו מבית-הספר והכניסו להיות שוליה אצל צורף אומן יהודי, נשאל על-ידי מנהל בית-הספר של כ"ח בחילה, מה מצא בהקניית מלאכת הצורפות לבנו, והרי יודע הוא, שאין מלאכה זו מפרנסת עוד את בעליה. השיב האב:

אדוני, בטרם אשוב על העתיד עלי להבטיח את ההווה. אני זקוק ראשית כל ללחם, וזה, אני בוש לומר, אין בידי לספק לילדי (...). כשוליות אצל צורפים לא עולים לי ילדי דבר ומקבלים שכר כלשהו. אתה טוען, כי בעוד זמן-מה, כשיגדלו, יגועו ברעב. אתה צודק. מלאכת הצורפות שאנו מלמדים אותם מפרנסת רק את האיש העוסק בה. אך האם יש לנו מלאכה טובה יותר להציע?¹⁸ בין בעלי-המלאכה היהודים היו צורפים אמנים, שעסקו בהכנת תכשיטים מעשה ידי אמן בעבור תושבי העיר המוסלמים והיהודים. והיו שלא ידעו היטב את המלאכה

16 עיין: לבן, עמ' 252; מיכאל — ראיון, עמ' 1-2; ארכיון כ"ח, IRAK XI E 105 a, מכתבו של צמח 24* באוקטובר 1901. צמח מציין, כי הצורפים בחילה 'עושים תכשיטים מגושים מכסף, צמידים כבדים, מצילות (פעמונים קטנים) ועכסים (צמיד לרגל)'.
17 עיין: מיכאל — ראיון, שם. המסרן, שהיה שוליה בעצמו, תיאר כיצד נקלע לעבוד אצל צורף יהודי וכיצד למד ממנו את המקצוע אבל לא נקלט בו. ועיין: ארכיון כ"ח, IRAK II B12, מכתבה של הקהילה בחילה מ-7 בדצמבר 1906; IRAK XIV E142; מכתב מנחמה מחילה מ-4.8.1911; IRAK XIV E 139, מכתבים מאברבאיה בחילה מ-10.6.1912 ומ-2.11.1912.

18 שם, מכתבו של אברבאיה מ-2.11.1912 (הקטע במקורו כתוב בצרפתית והוא תורגם בידי המעתיק. כך גם ציטוטים אחרים מארכיון כ"ח במאמר זה). מצב זה הביא את מנהל בית-ספר כ"ח בחילה לחשוב על הקניית מלאכות חדשות לצעירי הקהילה, כגון: מסגרות, נגרות, סנדלרות וחיטות. עיין: שם, מכתבו של אברבאיה מ-31.1.1913.

ועסקו בתיקונים ובעיבודים פשוטים. כך נוצרו רמות מקצועיות שונות במלאכת הצורפות, שהשפיעו כמובן על רמת ההכנסות של העוסקים בכך. יחד עם זאת הביא ריבוי העוסקים בצורפות לספציאליזאציה במקצוע. היו יהודים שהתמחו בסניגורן זהב ואחרים שהתמחו בהכנת חוטי־זהב.¹⁹ ברם, למרות ההירארכיה המקצועית בענף לא ידוע לנו על התארגנות כלשהי של הצורפים היהודים שב'שוק הצורפים'. אולי נבע דבר זה, לפחות בחלקו, מהעדר התחרות מצד צורפים מוסלמים או נוצרים בעיר ובסביבותיה.

(ג) צורפים ללא חנות ב'שוק הצורפים' — צורפים אלה, שעברו בבתיהם בעיר או נדדו עם כלי־מלאכתם בין השבטים הערביים הרבים שבאזור, ניצבו בתחתית הסולם החברתי־כלכלי של העוסקים בענף זה בחילה. משך שהייתם הרחק ממשפחותיהם ומבתיהם היה מותנה בריחוק מקומות עבודתם. לעתים הם שבו מדי סוף־שבוע, לעתים מקץ חודש ולעתים אחת לחצי־שנה — בפסח ובסוכות. כדי להימנע מהסכנות הרבות האורכות להם בדרכים, באזור שמצב הביטחון בו לא היה שפיר, עבר חלק מהצורפים היהודים אחר פרקי־זמן של נדודים, לגור דרך־קבע עם משפחותיהם בכפר המוסלמי. ברם, גם אחרי־כן הם לא ניתקו את קשריהם עם קהילתם ועם חילה. הם היו באים להצטייד בחומר־הגלם הדרוש לעבודתם ולהזמין מצורפים אמנים תכשיטים שלא היה להם עצמם הידע המקצועי ליצרם. לעתים שילבו הצורפים הנוודים במקצועם גם את העיסוק ברוכלות.²⁰

לסיכום ייאמר, שבסוף המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 שימש מקצוע הצורפות כאחת הפרנסות העיקריות בקהילה היהודית בחילה והיה מקצוע יהודי ייחודי, על כל רמותיו הכלכליות והמקצועיות. המשבר הכלכלי שפקד את חילה ערב מלחמת־העולם הראשונה והכיבוש הבריטי של העיר במאי 1917 צמצמו את הרנטאביליות של מקצוע הצורפות ופתחו אפשרויות פרנסה חדשות יותר מושכות. היהודים עזבו בהדרגה ענף זה, והוא עבר לידי המוסלמים. למעבר היהודים בחילה ממקצועות ייחודיים אך להם אל מגוון של פרנסות היו השלכות מרחיקות־לכת על התפתחותה של הקהילה בעיר זו ערב עלייתה לישראל ועל תהליך קליטתם של יוצאיה בארץ.

19 עיין: מועלם — התיישבות, עמ' 25, 42, 58, 93, 114.
20 שם, עמ' 14, 25, 26, 35, 48, 72, 91, 93, 105, 108, 114, 124, 131, 146; מכתבה של הקהילה (לעיל, הערה 17).